

YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞINDA TÜRKİYE'DE ECZACILIK ÖĞRETİMİNDE KULLANILMIŞ BİR KİTAP: *FENNİ İSPENÇİYARÎ**

Afife Mat**

“Bir meslek adamı kendi mesleki tarihini bilmelidir. Eğer bilmezse kendi tarihiyle meşgul olmalıdır. Eğer kendi mesleki tarihiyle meşgul olmazsa, o mesleğin adamı değildir.”

Naşit Baylav, *Eczacılık Tarihi*, 1968

Hüseyin Sabri Bey'in, 1870 yılında *Fenn-i İspençiyarî* başlığı ile İstanbul'da ilk Türkçe eczacılık meslek kitabını¹ yayımlamasından sonra, Türkiye'de bu başlık altında eczacılık sanatını konu alan çeşitli eserler telif ve tercüme edilerek basılmıştır. Bu makalemizde, yirminci yüzyılın başında yayımlanmış ve 2010 yılında günümüz Türkçesine çevrilmiş bir *Fenn-i İspençiyarî* kitabını tanıtmak ve önemini vurgulamak istiyoruz.

İnceleyeceğimiz *Fenn-i İspençiyarî* kitabının ilk baskısı, Şam Tıp Fakültesi'nde Fenn-i İspençiyarî (Farmasötik Teknoloji) dersleri veren Ligor Bey [Taranakides, Urut, Kimyacı] tarafından 1910 yılında yapılmıştır. Mustafa Nevzat [Pısak] ile ortaklaşa yapılan ikinci baskı ise 1924 tarihini taşımaktadır.² Bu kitap, Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda Türkiye'de eczacılığın durumu, kullanılan ilaçlar, daha doğrusu yapılan ilaçlar, eczacıların yararlandığı kodeksler gibi birçok konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kitabın günümüz Türkçesine çevrilmiş olması eczacılık tarihimiz açısından büyük bir önem taşımaktadır.³ Kitabın yayınlandığı 1924 yılında, yazarlardan Mustafa Nevzat, İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne bağlı Eczacı Mektebi'nde Fenn-i İspençiyarî dersi muallimidir. Ligor Taranakides ise, Darülfünun Fen Fakültesi'nde Kimya-yı Gayri Uzvi ve Tahlili (Anorganik ve Analitik Kimya) müderrisidir. Birinci baskının önsözünden anladığımızı göre, kitap esas itibariyle, Ligor Bey'in Fransız yazarların kitaplarından ve yabancı süreli yayınlardan faydalanarak verdiği dersler için hazırladığı notlarının düzenlenmiş halidir.

* IX. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı'nda (24-25 Mayıs 2010, Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Eskişehir) sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş şeklidir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 34116, Üniversite-İstanbul.

¹ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yay. No. 3358, Eczacılık Fak. No. 47, İstanbul 1985, s.421.

² Mustafa Nevzat ve Ligor, *Fenn-i İspençiyarî*, İkinci Tabı, İstanbul, Kader Matbaası, 1340 [1924], 796 s., 1 Levha. Eserin ilk baskısı 1910 yılında yapılmıştır.

³ Ligor [Kimyacı], Mustafa Nevzat [Pısak], *Farmasötik Teknoloji*. Çeviren Esra Üstündağ Selamoğlu, Mustafa Nevzat İlaç Sanayi Anonim Şirketi, İstanbul 2010, 545 s.

Eser, genel bilgiler bölümüyle başlamakta ve eczacılık tarihinin güzel bir özetinden sonra “Bizde Eczacılık” başlığı altında dönemin eczacılık sorunları ele alınmaktadır. Takibeden bölümde, hayvansal ve bitkisel droglar hakkında genel bilgiler verilmesi, Farmakognozi ve Galenik Farmasinin ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir. Kitabın Galenik Farmasiye ayrılan ikinci bölümünde ise eczanede yapılan tüm eczacılık işlemleri ve galenik şekiller hakkında bilgi verilmektedir. O dönemde eczanede yapılan işlemlere ve hazırlanan preparatlara baktığımızda eczacılığın neden bir sanat olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. *Fenni İspençiyarî* kitabı, eczacılık tarihimizin bir dönemine ışık tutarak bu alandaki araştırmacılar için çok önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Fenni İspençiyarî'nin ikinci baskısının yapıldığı 1924 yılında, eczacılığımıza kısa bir göz atalım:

14 Mayıs 1839'da Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de öğrenime başlayan Eczacı Sınıfı, 1909 yılında İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesine bağlı Eczacı Mektebi Alisi olarak eğitim vermektedir. Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'nda Eczacı ve Dişçi Mektepleri bir arada bulunmaktadır. Konak oldukça eski durumdadır ve ancak 1927 yılında iki mektep Beyazıt'taki eski Jandarma Komutanlığı binasına taşınacaktır.⁴

Paris Eczacı Okulu'nun programı örnek alınarak uygulanan eğitimin süresi 3 yıldır. Dr. Server Hilmi'nin [Büyükaksoy] müdürlüğünü yürüttüğü Eczacı Mektebi'nde okutulan dersler ve hocaları şunlardır:⁵

Hikmet-i Tabiye (Fizik):	Dr. Ömer Reşat
Gayri uzvi kimya (Anorganik kimya):	Ecz. Osep Celalyan
Nebatat (Botanik):	Dr. Şerafettin (Tertemiz)
Kimya-yı Tahlili (Analitik Kimya):	Ecz. Ömer Şevket (Öncel)
Kimya-yı uzvi (Organik Kimya):	Dr. Ziya (Ülken)
Hayvanat-ı tıbbi (Zooloji):	Dr. Hulusi Raşit
Bakterioloji ve Hijyen:	Dr. Server Kamil (Tokgöz)
Farmakognozi:	Dr. Akif (Aykut)
Fenn-i İspençiyarî (Galenik Farmasi):	Ecz. Mustafa Nevzat (Pısak)
Kimya-yı İspençiyarî (Farmasötik Kimya):	Ecz. Ahmet Vefik (Uluçay)
Toksikoloji:	Dr. Akif (Aykut)
Müfredat-ı Tıp (Farmakoloji):	Dr. Server Hilmi (Büyükaksoy)

Aynı yıllarda İstanbul'un nüfusu 800.000 civarındadır. Eczane sayısı ise 267'ye ulaşmıştır ve bu eczanelerin 40 tanesi Beyoğlu'ndadır.⁶ Eczane

⁴ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 219-258; T. Baytop, “Eczacı Mektebi tarafından kullanılan binalar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, cilt III, sayı 2, 2001, s.1-12.

⁵ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 254-55.

laboratuvarlarında başlayan ve Mustafa Nevzat Bey’in de öncülerinden olduğu yerli ilaç imalatı gün geçtikçe gelişmekte olup yerli laboratuvar sayısı 20’ye yaklaşmıştır.⁷ Henüz bir Türk Kodeksi yayınlanmamıştır. Eczacılar, Fransız Farmakopesi ve Dorvault’nun *L’Officine*’i başta olmak üzere yabancı farmakopelerden yararlanmaktadırlar.⁸

Fenn-i İspençiyarî kitabı, “İlk Bilgiler” bölümü ile başlamaktadır. Bu başlık altındaki ilk tarif, eczacılığın (pharmacie) tarifidir. Bu tarifte, eczacılığın, farmakognozi ve farmasötik teknolojinin bir bileşimi olduğunu görüyoruz: “Farmasötik Teknoloji özel bir bilim olmayıp felsefe,⁹ kimya ve doğa bilimlerinin eczacılık sanatına uygulanmasından oluşmaktadır.” Daha sonra ilaçlar ile droglar arasındaki fark belirtilmiştir. Bu temel kural günümüzde de devam etmektedir. Farmakognoziye başlarken bitki, drog, etkin bileşik ve ilaç arasındaki fark öğretilmektedir.

Bir Türk kodeksi olmadığı şu şekilde ifade edilmektedir: “Hemen hemen bütün uygar ülkelerin ve hatta komşumuz olan diğer ülkelerin kendilerine ait kodeksleri varken bizde henüz bir ilaç kodeksi yoktur ve ilaç hazırlamak için Fransız Kodeksi uzun zamandır kullanılmaktadır. Bu nedenle bizde de bir kodeks düzenleninceye değin eczacılarımızın Fransız Kodeksi’ni uygulamaları kanunen zorunludur.” (*Farmasötik Teknoloji*, s. 3).

Sonraki bölüm eczacılık tarihine ayrılmıştır: “1900 senesinde Paris’te toplanan Uluslararası Eczacı Kongresi’nin bu yöntemin bütün eczacılık okullarında genelleştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına dair dilek ve kararı vardır. Gerçekten her şey, her dal tarihiyle gurur duyar. Böyle olduğu halde şimdiye kadar dilimizde bir Eczacılık Tarihi kitabı yazılmamıştır.” “Eczacılar geçmişte bu işi yapanların ilim ve fenne verdikleri olağanüstü hizmetleri, işgal ettikleri yüksek ve önemli mevkileri bilmekle mesleklerinin önem ve yüceliğini hakıyla değerlendireceklerdir.” (*Farmasötik Teknoloji*, s. 7-29). Ligor ve Nevzat beylerin bu satırları yazdıkları yıllarda, Türkiye’de eczacılık eğitiminde, eczacılık tarihi ve deontolojisi dersi programda yoktu.

⁶ T. Baytop, *Eczahaneden Eczaneye, Türkiye’de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, Bayer Türk Sağlık Ürünleri Bölümü Yayını, İstanbul 1995, s.13, 94.

⁷ T. Baytop, *Laboratuardan Fabrikaya, Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, Bayer Türk Sağlık Ürünleri Bölümü Yayını, İstanbul 1997, s. 74, 153.

⁸ T. Baytop, *Eczacılık Tarihi*, s. 283, 379.

⁹ *Fenn-i İspençiyarî*’nin günümüz Türkçesi’ne çevirisi olan *Farmasötik Teknoloji*’de (İstanbul, Mustafa Nevzat 2010, s. xxv), Osmanlıca orijinalinde ‘ulum-i hikemiyye’ olan terim, Türkçe’ye felsefe olarak çevrilmiştir. Halbuki, ‘ulum-i hikemiyye’ nin buradaki karşılığı fiziktir. Dolayısıyla Türkçe tercümedeki cümle “Yüksek eczacılık biliminin aslını oluşturan ve fizik, kimya ve doğa bilimlerinin eczacılık sanatına ait yönlerini ...” şeklinde başlamalıdır. OBA editörünün notu.

‘Bizde Eczacılık’ başlıklı bölüm, Türkiye’de eczacılığın o yıllarda önemsiz bir meslek olarak görüldüğüne işaret eder: “Bizde halen dahi cahil halkın ve hatta ne yazık ki bazı doktorların gözünde bile eczacılık değersiz bir sanat olarak kabul edilmektedir.” (*Farmasötik Teknoloji*, s. 21).

Bir diğer değerlendirme de şöyledir: “Eczacılar arasında her gün son derece üzümlere gördüğümüz rekabet, eczacılarımızdan bazılarının ya bilgisizliği veya zorunluluk ve yoksullukları sonucunda Avrupa’dan gelen ilaç karışımlarını kontrol etmeyip incelememeleri, ilaç fiyatları hakkında bir tarifinin olmayışı, eczahanelerin sınırlı (*limité*) olmaması, özetle eczacıların haklarını ve görevlerini belirleyen ve bu yüzyıla uygun bir tüzüğün oluşturulmaması gibi çeşitli sebepler ortadan kaldırıldıkça, doğal olarak eczacılığın bizde de hak ettiği yere ulaşacağı açıktır.” (*Farmasötik Teknoloji*, s.22). Bu satırlar, o dönemin eczacılık sorunları hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

Eczacıların görevleri, ahlâki, mesleki ve toplumsal olarak üç başlık altında açıklanmıştır (*Farmasötik Teknoloji*, s. 22-29). Hayvansal ve bitkisel droglar hakkında kısa ve genel bilgiler verilmiştir: Bunlar, drogların tanınması, seçilmesi, toplanması, korunması, ayıklanmasıyla ilgili bilgilerdir (*Farmasötik Teknoloji*, s.30-38). “Hayvansal ve bitkisel droglar hakkında genel bilgiler” verilmesi, Farmakognozi ile Galenik Farmasi’nin ne kadar iç içe olduğunun bir göstergesidir. Eczanedeki başlıca ilaç hammaddesi olan bitkisel ve hayvansal drogların hazırlanması, tanınması, kontrolü, kısacası tüm aşamalar eczacının sorumluluğundadır. Son yıllarda fitoterapinin önem kazanmasıyla günümüz eczacısı için de bu durum yeniden gündeme gelmiş bulunuyor.

***Fenn-i İspençiyarî*’nin galenik farmasi bölümü**

Kitabın ikinci ve ana bölümü (s. 39-545) Galenik Farmasiye ayrılmıştır. Önce eczacılık işlemleri ele alınmış ve uygulama prensibine göre sınıflandırılarak anlatılmıştır: 1) Mekanik bir işlem yardımıyla gerçekleştirilen suyunu sıkma, aktarma, süzme, toz haline getirme, eleme; 2) Isıtma veya soğutma yardımıyla yapılan kavurma, kömürleştirme, kül haline getirme, kireçleştirme, buharlaştırma, eritme, katılaştırma, sterilizasyon işlemleri, ampullerin hazırlanışı; 3) Bir sıvı içinde fiziksel bir işlem yardımıyla gerçekleştirilen çözünme, yani maserasyon, enfüzyon, dekoksasyon, perkolasyon işlemleri ile damıtma ve uçurma; 4) Mayalanma; ve son olarak 5) ağırlıklar ve ölçüler bu bölümün birinci kısmını oluşturmaktadır. Bir eczanenin laboratuvarında yapılan işlemlere baktığımızda ilaç endüstrisinin bu laboratuvarlarda başladığını bir kez daha görüyoruz.

İkinci bölümün ikinci kısmı ise, ‘Galenik Şekiller’e ayrılmıştır. Eczacının hazırlaması gereken galenik şekiller sınıflandırılarak, bunların hazırlanması ve

özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra preparatların bileşimi, hazırlanışı, özellikleri ve kontrolü ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Kitaptaki galenik şekiller şu başlıklar altında toplanabilir:

- Basit bir mekanik işlem yardımıyla gerçekleşen galenik şekiller: Tozlar, özler, bitkisel usareler, şekerli usareler,
- Kısmen uçucu bir sıvı kıvamlandırıcı yardımıyla oluşan galenik şekiller: ilaçlı sular, alkolatürler, tıbbi şaraplar, tıbbi biralar, tıbbi sirkeler, şaraplı ekstreler, asetik ekstreler, gliserinli ekstreler,
- Esasları çeşitli şekerli maddelerden oluşan galenik şekiller: sakkaroleler, ballı ilaçlar, şuruplar, macunlar, tabletler, ilaçlı şekerler, tıbbi çikolatalar,
- Glisereler, tıbbi yağlar, pomatlar, merhemler, yakılar, ilaçlı kağıtlar, ilaçlı sabunlar,
- Posyonlar, loklar, haplar, kapsüller, inciler, globüller, kaşeler, ilaçlı kalemler, fitiller, ovüller, lapalar, göz ilaçları, steril yara bakım ilaçları,
- Opoterapi – organoterapi: usare veya organ ile tedavi ilaçları: çeşitli organ ekstreleri ile, beyin, kan, dalak, tiroid gibi.

Yukarıdaki preparatlara baktığımızda, eczacılığın bir zamanlar sanat olarak görülmesine şaşmamak gerekir. Preparatların hazırlanmasının hangi farmakopeye göre verildiği belirtilmiş, farmakopelere göre değişiklik varsa bu ayrıntılar da verilmiştir. Böylece Türk eczacıların o dönemde yararlandığı tüm farmakopeler hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Diğer taraftan artık adını bile duymadığımız ya da unuttuğumuz galenik şekilleri öğreniyoruz.

Bugün kullanılan modern ilaç şekilleri işte bu unutulmuş galenik şekillerden hareketle geliştirilmiştir. Bugünkü yeni teknolojiyi anlayabilmek için bugüne nasıl geldiğimizi bilmemiz gerekir. *Fenni İspençiyarî* kitabı başlı başına bir eczacılık kitabıdır. O dönemde ayrı bir bilim dalı olarak gelişmemiş olan tüm konuları içermektedir.

Fenn-i İspençiyarî: A textbook for pharmacy education in early 20th century Turkey

The translation of the book *Fenn-i İspençiyarî* (lit. Pharmaceutical Art/Technique) from the Ottoman to modern Turkish in 2010, is a significant step forward in terms of Turkish history of pharmacy due to detailed information the book provides about practices, medicines and pharmaceutical literature that pharmacists referred in Turkey during 1920s. The authors (Ligor [Taranakides] and Mustafa Nevzat [Pısak]) have been giving courses on pharmacy and chemistry at the Istanbul University’s School of Pharmacy and the Faculty of Science when the second edition of the book came out in 1924. *Fenn-i İspençiyarî* starts by giving general information and a summary of the history of pharmacy, and then continues with the two sections entitled

“Pharmacy in our country”, and “Drugs of vegetal and animal origin”. The second chapter is entirely devoted to galenic pharmacy, and accounts for all pharmaceutical practices of the time as well as different galenic forms. This also answers why the pharmacy was called a *fenn* (art / technique). It is believed that this book, shedding light on many unknowns of Turkish history of pharmacy, will be a great resource for researchers in the field.

Key words: Fenn-i İspençiyari, Ligor Taranakides, Mustafa Nevzat Pısak, Pharmaceutical technology, History of pharmacy.

Yirminci Yüzyıl Başında Türkiye’de Eczacılık Öğretiminde Kullanılmış Bir Kitap: *Fenn-i İspençiyarî*

Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda Türkiye’de eczacılığın durumu, kullanılan ve yapılan ilaçlar, eczacıların yararlandığı kodeksler gibi birçok konuda ayrıntılı bilgiler veren *Fenn-i İspençiyarî* (eczacılık sanatı/teknigi) kitabının 2010 yılında Osmanlıca’dan günümüz Türkçesine çevrilmesi eczacılık tarihimiz açısından büyük bir önem taşımaktadır. Kitabın ikinci baskısının yapıldığı 1924 yılında, yazarlar (Ligor [Taranakides] ve Mustafa Nevzat [Pısak]), İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesine bağlı Eczacı Mektebi’nde ve Fen Fakültesi’nde, Fenn-i İspençiyarî ve Kimya derslerini vermektedir. Eser genel bilgiler bölümüyle başlamakta ve eczacılık tarihinin çok güzel bir özetinden sonra ‘Bizde Eczacılık’ başlığı altında dönemin eczacılık sorunları ele alınmaktadır. Takibeden bölümde ‘Hayvansal ve Bitkisel Droglar’ hakkında genel bilgiler verilmesi, Farmakognozi ve Galenik Farmasinin ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir. Kitabın Galenik Farmasiye ayrılan ikinci bölümünde ise eczanede yapılan tüm eczacılık işlemleri ve galenik şekiller hakkında bilgi verilmektedir. O dönemde eczanede yapılan işlemlere ve hazırlanan preparatlara baktığımızda eczacılığın neden bir *fenn* (sanat/teknik) olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. *Fenn-i İspençiyarî* kitabının günümüz Türkçesine kazandırılması eczacılık tarihimizin bir dönemine ışık tutarak bu alandaki araştırmacılar için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: Fenn-i İspençiyari, Ligor Taranakides, Mustafa Nevzat Pısak, Farmasötük teknoloji, Eczacılık tarihi.